

Harezmi Türkçesinde Tasvir Fiilleri (Descriptive Verbs In Khwarezm Turkish)

Ahmet KARATAŞ¹

Makale Geçmişi

ÖZ

Article History

Alındı/Received:

21/10/2024

Kabul edildi/Accepted:

03/12/2024

Article Type:

Araştırma Makalesi

Research Article

DOI:

10.48174/buaad.1571330

Harezmi Türkçesi, Karahanlı Türkçesinin devamı olarak Orta Türkçe döneminin ilk devresini oluşturur. XIII. yüzyılda Harezmi coğrafyasında bulunan Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının etkisiyle Harezmi Türkçesi de şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından farklı bir yapı kazanmıştır. Bu özelliğinden dolayı Harezmi Türkçesi eserleri üzerine yapılacak dil bilgisi çalışmaları, Türkçenin gelişimi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada Harezmi Türkçesinde kullanılan tasvir fiilleri tespit edilmiştir. Öncelikle “tasvir fiil” kavramına değinilerek konu ile alakalı değerlendirmeler yapan araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir. Ardından Harezmi Türkçesinde tespit edilen tasvir fiilleri “yeterlik bildiren tasvir fiilleri”, “tezlik, çabukluk bildiren tasvir fiilleri”, “süreklilik bildiren tasvir fiilleri”, “yaklaşma bildiren tasvir fiilleri”, “başlama bildiren tasvir fiilleri”, “bitme bildiren tasvir fiilleri” olmak üzere toplam altı grupta toplanmıştır. Ayrıca her bir grup içerisindeki tasvir fiilleri, tarihî Türk lehçeleri bağlamında incelenmiş, Harezmi Türkçesi metinlerinden örneklerle gösterilmiştir. Çalışmaya kaynak olarak dönemin eserlerinden Nehcü'l-Ferâdis, Kışasü'l-Enbiyâ, Kutb'un Husrav u Şîrin'i, Mukaddimetü'l-Edeb, Mu'inü'l-Mürîd, Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Harezmi Türkçesi Fal Kitabı, Cümcüme-nâme, Mi'râc-nâme seçilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Harezmi Türkçesi; tasvir fiiller; birleşik fiiller

© 2024 BUAAD-BIJAR. Tüm hakları saklıdır.

Kaynak gösterme / To cite this article:

Karatas, A. (2024). Harezmi Türkçesinde tasvir fiilleri. *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 282-298. doi:10.48174/buaad.1571330

Summary

The Khwarazm Turkish language represents the initial phase of the Middle Turkish period, marking a continuation of Karakhanid Turkish. In the 13th century, the influence of Oghuz, Kipchak and other Turkish tribes resident in the Khwarazm geography resulted in a distinct morphological and lexical structure for Khwarazm Turkish. In light of this characteristic, grammatical studies on Khwarazm Turkish are of significant value for the advancement of the Turkish language. The aim of this study is to determine the use of descriptive verbs in Khwarazm Turkish. Firstly, the concept of the 'descriptive verb' was introduced, and the opinions of researchers who have previously evaluated this subject were included. Subsequently, the descriptive verbs identified in Khwarazm Turkish were classified into six categories: "descriptive verbs indicating competence," "descriptive verbs indicating speed or quickness," "descriptive verbs indicating continuity," "descriptive verbs indicating approach," "descriptive verbs indicating beginning," and "descriptive verbs indicating ending." Furthermore, the descriptive verbs within each group were examined in the context of historical Turkish dialects, with illustrative examples drawn from Khwarezm Turkish texts. Furthermore, the descriptive verbs in each group were analysed in the context of historical Turkish dialects, with examples drawn from Khwarezm Turkish writings. The works of the era, Nehcü'l-Ferâdis, Kışasü'l-Enbiyâ, Kutb'un Husrav u Şîrin, Mukaddimetü'l-Edeb, Mu'inü'l-Mürîd, Khwarezm Turkish Interlinear Quran Translation, Khwarezm Turkish Fortune Book, Cümcüme-nâme, Mi'râc-nâme were selected as sources for the research.

Keywords: Khwarezm Turkish; descriptive verbs; compound verbs

¹Dr., Bağımsız Araştırmacı, 10ahmetkaratas@gmail.com, Orcid: 0000-0001-6698-8371

Giriş

Harezmi Türkçesi, Orta Türkçenin ilk devresini oluşturur. XIII. yüzyıldan itibaren, Harezmi ve Sir Derya'nın aşağı kesiminde, kısmen Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağzlarının tesiri altında Karahanlı Türkçesinden teşekkül eden, Orta Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin başlangıç devresine Harezmi Türkçesi denir (Eckmann, 2014: 1). Harezmi halkının etnik yapısı gibi oluşan dil de karma bir şekil almış, bölgeye yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının ağzlarından alınan unsurlarla Harezmi Türkçesinin özellikle şekil bilgisi ve kelime hazinesi bakımından kazandığı farklı yapı, onun en başta gelen dil özelliğini ortaya koymuştur (Ata, 2016: 17). Dolayısıyla Harezmi Türkçesiyle yazılmış eserlerin dil özellikleri, art zamanlı dil incelemelerinde önem arz etmektedir.

Tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri üzerine yapılan dil bilimi çalışmalarında “*tasvir fiilleri*” önemli yer tutmaktadır. Genellikle “birleşik fiiller” başlığı içerisinde değerlendirilen tasvir fiilleri yapıları, “*esas fiil + -A, -U, (X)p zarf fiil eki + tasvir fiili*” kalıbında kurulan, esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir eden (betimleyen) birleşiklerdir. Bu tür yapılarda esas fiilin anlamı geçerli olmakta ikinci fiil ise birinci fiildeki oluş ve kılışı yeterlik, tezlik – çabukluk, süreklilik, yaklaşma, başlama, bitme bakımından tasvir etmesiyle “*tasvir fiil kalıpları*”nı oluşturmaktadır.

Türk dili üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde tasvir fiillerinin adlandırılması, tanımlanması, sınırları ve sınıflandırılması noktasında bir görüş birliğinin olmadığı görülür (Erdem Uçar, 2016: 23).

Gabain, Eski Türkçede fiillerin *-U* veya *-(X)p* zarf fiil eki almış mantıkî esas fiilden sonra kullanıldığında, kendi manalarını kaybedebildiğini ve manaları tasvir ettiğini belirtir. Böyle fiil birleşikleri yüklem olarak iş görebildikleri gibi, vasıflık vb. olarak da iş görebilirler (2007: 90).

Eraslan, Eski Uygur Türkçesinde tasvir yardımcı fiillerin, birlikte buldukları zarf fiil hâlindeki esas fiillerle birleşik fiil teşkil ettiklerini vurgular. Buna göre esas fiil teşkilin birinci, yardımcı fiil ise ikinci unsurudur. Teşkilin asıl manasını esas fiil yüklenir, yardımcı fiil ise bu çekime devamlılık, tamamlama, başlama, saygıyla yapma, lütfen yapma gibi ifadeler kazandırır (2012: 443).

Erdem Uçar, iki ayrı fiilin birleşip kaynaşmasıyla oluşmuş birleşik yapılarda, birinci fiildeki oluş ve kılışı türlü yönlerden tamamlayan, tasvir eden fiillere tasvir fiilleri dendiğini belirtir. İki fiilden oluşmuş bu tür yapılarda asıl anlam zarf fiil durumundaki birinci fiil üzerindedir. Yardımcı fiil rolünü üstlenmiş ikinci fiil ise aslında yardımcı fiil değil, yine bir esas fiildir. Ancak anlam kayması yoluyla sözlük anlamından uzaklaşarak esas fiil olmaktan çıkmış, birinci fiildeki oluş ve kılışı tasvir eden bir yardımcı fiil durumuna gelmiştir (2016: 23).

Korkmaz, tasvir fiillerinin iki ayrı fiilin kaynaşmasından oluştuğunu, birinci fiilin *-A, -I* veya *-(y)-Ip* zarf fiil yapısında bulunarak asıl anlamın bu fiilde olduğunu, ikinci fiilin ise bir esas fiil olduğu hâlde anlam kayması yoluyla yavaş yavaş hem sözlük anlamından farklı yeni bir anlam kazandığını hem de esas fiile bazı anlam incelikleri katan bir yardımcı fiil durumuna geldiğini belirtir ve tasvir fiilleri beş² gruba ayırır: 1. Yeterlik fiilleri, 2. Tezlik fiilleri, 3. Süreklilik fiilleri, 4. Yaklaşma fiilleri, 5. Uzaklaşma fiilleri (2022: 708/9).

Ergin, tasvir fiillerini “*Fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller*” başlığı içerisinde inceler. Bu tarz yapılarda asıl anlam zarf fiil eki almış fiildedir. Yardımcı fiiller anlamları ile değil, sadece yardımcı fiil fonksiyonları ile çekim unsuru olarak vazife görür. Buna göre *bil-* iktidar; *ver-* kolaylık, çabukluk ve birdenbirelik, *gel-*, *gör-*, *dur-* *kal-*, *koy-* deneme, devamlılık ve süre; *yaz-* yaklaşma ifade etmektedir (2011: 386/87).

Banguoğlu, tasvir fiillerinin, *-e* ve *-i* zarf fiillerine belli yarı yardımcı fiiller getirilerek yapılmış birleşik fiil tabanları olduğunu belirtir. Bunlar zarf fiil hâlindeki fiilin anlattığı oluş ve kılışın oluşmasını tasvir ederler ve *tasvir fiilleri (verbe descriptif)* adını alırlar. Bu yapılarda zarf fiil almış fiilin anlamı esastır. Anlatımlarına göre tasvir fiilleri³ dörde ayrılır: 1. Yeterlik fiilleri, 2. İvedilik fiilleri, 3. Sürek fiilleri, 4. Yaklaşık fiiller (2015: 488).

Bilgegil, tasvir fiilleri “*İki fiilin birleşmesiyle teşkil olunan bileşik fiiller*” başlığı içerisinde inceler. Buna göre ikincisi, birincisinin anlamını değiştirmek üzere, iki fiil bir araya gelerek bileşik fiil teşkil eder. Bunlar şöyle sınıflandırılır: 1. Yeterlik fiilleri (İktidârî fiil), 2. Tezlik fiilleri (Ta’cili fiil), 3. Sürerlik fiilleri (İstimrârî fiil), 4. Yaklaşma fiilleri (2014: 251/52).

Gencan, tasvir fiilleri “*özel bileşik eylemler*” başlığı altında inceler ve eylem tabanlarından biçimce birleşmiş ve anlamca kaynaşmış sözcükler olduğunu açıklar. Bunlar: 1. Yeterlik eylemi, 2. Tezlik eylemi, 3. Sürerlik eylemi, 4. İsteklenme eylemi, 5. Yaklaşma eylemi (1979: 310).

Ediskun, dört kısımda incelediği “*bileşik fiiller*” başlığı içerisinde, birinci grupta tasvir fiillerine yer verir. Bunlar iki ya da daha çok fiilden oluşmuş bileşik fiillerdir ve yediye ayrılır: 1. Yeterlik fiilleri, 2. Tezlik fiilleri, 3. Sürerlik fiilleri, 4. Yaklaşma fiilleri, 5. Beklenmezlik fiilleri, 6. Gereksime fiilleri, 7. Yapmacık fiilleri (2017: 228).

² Korkmaz, tasvir fiillerini beş gruba ayırmasına rağmen “Belirleyici nitelikteki birleşik fiiller” ve “İkili yapıdaki birleşik fiiller”in de bir dereceye kadar bu gruba sokulabileceğini vurgular. Korkmaz’ın vurguladığı “belirleyici birleşik fiiller”de asıl anlam tasvir fiillerde olduğu gibi birinci fiilde değil, ikinci fiildedir. Birinci fiil ikinci fiildeki anlamı belirleyen bir zarf görevindedir: *alı koy-*, *ağarmaya başla-*, *dalmış görün-*. “İkili birleşik fiiller” ise iki ayrı fiilin belirli biçim kalıpları içerisinde bir araya gelip anlam kaynaşmasından oluşmuştur. Anlam bakımından birleştiği oluşturan her iki fiil de bir bağlaçla birbirine bağlanmış gibi az çok kendi anlamlarını sürdürdükleri hâlde, anlam kaynaşması yoluyla her iki anlamı birden içeren özel bir anlam da kazanmışlardır: *durup oturma-*, *gidip gel-*, *yürüdü git-* (2022: 726/28).

³ Ayrıca Banguoğlu, dilimizde tıpkı tasvir fiilleri kalıbında kurulan fakat tasvir anlamı taşımayan yani ikinci fiilin anlamının esas olduğu birleşiklerin de bulunduğunu belirtir. Bu tarz yapılara “Yarı tasvir fiilleri” adını verir: *kasıp kavur-*, *atıp tut-*, *sayıp dök-* (2015: 493).

Tasvir fiilleri üzerine yapılan tüm bu çalışmalar incelendiğinde söz konusu fiillerin adlandırmasında, gruplandırılmasında görüş birliğinin olmadığı görülmektedir. Örneğin, bazı araştırmacılar tasvir fiil kavramını “*fiil + zarf fiil eki + fiil*” kalıbı için kullanırken bazı araştırmacılar da tasvir fiil kavramını bu tür birleşik yapılardaki ikinci fiil için kullanmışlardır.

Bu çalışmada Harezmi Türkçesi eserlerinde tespit edilen tasvir fiilleri, Erdem Uçar’ın (2016) “*Çağatay Türkçesinde Tasvir Fiilleri*” adlı çalışması örnek alınarak gruplandırılmıştır. Dönem eserlerinden NF: Nehcü’l-Ferâdîs, KE: Kışaşü’l-Enbiyâ, HŞ: Kutb’un Hüsrev u Şîrîn’i, ME: Mukaddimetü’l-Edeb, MM: Mu‘înü’l-Mürîd, HTKT: Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur’an Tercümesi, HTFK: Harezmi Türkçesi Fal Kitabı, C: Cümcüme-nâme, M: Mi‘râc-nâme taranarak tasvir fiilleri tespit edilmiştir.

1. Harezmi Türkçesinde Tasvir Fiilleri

1.1. Yeterlik Bildiren Tasvir Fiilleri

Harezmi Türkçesinde yeterlik bildiren tasvir fiilleri *al-* “almak”, *bil-* “bilmek” ve *u-* “muktedir olmak” fiilleri ile oluşur. Bu tarz yapılar “*esas fiil + zarf fiil eki + al-/bil-/u-*” yapısıyla meydana gelmektedir. Bu türlü birleşiklerdeki *bil-* yardımcı fiili; ya bir oluş ve kılışı gerçekleştirme güç ve yeterliğini, yani yapabilme iktidarını, yahut da bir oluş ve kılışın gerçekleşme olasılığının (imkân ve ihtimalinin) bulunduğunu gösterir (Korkmaz, 2022: 709).

1.1.1. Al- “almak” Tasvir Fiili

Al- “almak” fiili Orhun Türkçesi döneminde esas fiil olarak kullanılmıştır. Fiilin, yardımcı fiil olarak kullanılması bağlamında ise net bir bilgi yoktur. Eraslan, *al-* “almak” fiilinin tasvir yardımcı fiil olarak kullanımının Eski Uygurcada yaygın olmadığını bildirerek bunun esas fiile *iktidar* ifadesi kazandırdığını belirtir: *tire yığa alır sız* “derleyip toplayabilirsiniz” (Eraslan, 2012: s. 443). Güner, Karahanlı Türkçesinde *al-* “almak” fiilinin yeterlik bildiren tasvir fiil olarak kullanıldığını açıklar: *körü aldı* “karşıladi/karşılatabildi”, *ötnü alsa* “geri verebilse”, *sağnu aldı* “hatırlatabildi”, *uğa aldım* “kabul ettim” (Güner, 2021: 396/97). Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesinde, fiillerde iktidar ifade etmek için *al-* yardımcı fiilinin kullanıldığını belirtir: *bara al-*, *ete al-*, *köre al-* (Karamanlıoğlu, 2019: 148). Argunşah, Çağatay Türkçesinde yeterlik yapısının *al-* fiiliyle yapıldığını ve bu fiilin *-A*, *-y* zarf fiil eki almış asıl fiillerden sonra geldiğini belirtir: *bara alman* “varamam”, *ilte algay-mén* “iletebileceğim”, *kutula almay-sén* “kurtulamıyorsun” (Argunşah, 2013: 177).

Yarlıg keldi: meniñ halkımnı mendin özge kim konuklay alur ? Süleymân aydı: Mañga üküş ni ‘met bérding, destür bérgil! (KE: 195) “Buyruk geldi: Benim halkımı benden başka kim misafir edebilir ? Süleyman dedi: Bana sayısız nimet verdin, izin ver !”

Yana barıp ayıt(t)ım érse ayıttı henüz köp turur üm(m)etlerinġ kıla almay Téngri ta 'ālā dergāhıda āsī bolgaylar (M: 65) “Yine varıp söyleyince ümmetlerin hâlâ çoktur, (namaz) kılamadan Allah katında asi olacaklar.”

Tamug içinde kim karınların uluglukıdın köterip yörüy almas erdiler (M: 84) “Cehennem içerisinde karınlarının büyüklüğünden kalkıp yürüyemiyorlar idi.”

Könglinde keçdi; bu körk birle kul bolsa erdim bahāmnı kim bére alğay erdi ? (KE: 101) “Gönlünden geçti; bu güzellik ile kul olsaydım, değerimi kim verebilecek idi ?”

Benī İsrā 'ilde biregü k[eldi] ümmetinġ bu yükni kötere almağay yanğıl yeñgilrek çoğıl, tédi (KE: 306) “İsrail kavminden birisi geldi, ümmetin bu yükü kaldıramayacak, geri dön, daha az iste ! dedi.”

1.1.2. Bil- “bilmek” Tasvir Fiili

Bil- “bilmek” fiili, esas fiil olarak ilk kez Orhun Türkçesi döneminde kullanılmıştır: *on ok oglınga tatınga tegi bunı körü biling* KT G 12 (Tekin, 2016: 22) “On Ok halkına (ve) yabancılarına kadar bunu görüp bilin.”. Eraslan, Eski Uygurcada *bil-* “bilmek” fiilinin, esas fiilde belirtilen hareketin yapılabileceğini veya yapma gücünde olduğunu ifade ettiğini belirtir: *sözlegeli bilmez* “söylemek mümkün değildir.” (Eraslan, 2012: 444). Karahanlı Türkçesinde *bil-* fiili yeterlik bildiren tasvir fiil olarak şu örneklerde kullanılmaktadır: *kalı bilmediler* “kalamadılar”, *sözleyü bilse* “söyleyebilse”, *tuta bilmese* “tutamazsan” (Güner, 2021: 393/94). Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesinde *bil-* fiilinin iktidar ifade ettiğini, *al-* yardımcı fiilinin iktidar ifadesinde yalnız olumsuz ifadelerde kullanılmasına karşılık *bil-* fiilinin hem olumlu hem de olumsuz şekillerde görev aldığını vurgular: *ayta bil-* “söyleyebilmek”, *bara bil-* “varabilmek” (Karamanlıoğlu, 2019: 149). Argunşah, Çağatay Türkçesinde yeterlik yapısı için *al-* fiilinin kullanılmasının yanında nadiren Oğuz Türkçesinin etkisiyle *bil-* ve *u-* fiillerinin de kullanıldığını belirtir: *ayta bilmediler* “söyleyemediler”, *uruşa bilmediler* “savaşamadılar”, *bére bilmedim* “veremedim” (Argunşah, 2013: 177).

Eger kılsañg ékki ajunda amān / Hākīkat köngüldin këtürgil imān / Eger sorsañgız kim imān né bolur / Bilü bilmişimçe kılayın beyān (MM: 3) “Eğer (her) iki dünyada da huzur bulmak istersen, gönülden iman getir. İmanın ne olduğunu sorarsanız, bilebildiğim kadarıyla açıklayayım.”

Yana ant bérđi kıyşar şart kıldı / adın kız alma témiş téyü bildi (HŞ: 208) “Kayzer yine yemin etti, şart koştu, başka kız alma diyebildi.”

Serrī Saqatī aydı rahmhi: Kim kim nefis ārzularını men ' kıılır bolsa, şübhelig ta 'āmlardın saqlanu bilgey ve eger özini nefsinġ ārzularını men ' kıılı bilmese, şübheke taķı tüşer, harāmka taķı tüşer (NF: 208) “Seri Sakatî söyledi: Kim ki nefis (ve) arzularını bırakırsa, şüpheli yemeklerden sakınabilecek, (kim ki) kendi nefsinin arzularını bırakamazsa, şüpheye de düşer, harama da el uzatır.”

Hanūz şukrınġnı aytu bilmegey-men / Tūmendin birin aytu bilmegey-men (HŞ: 300) “Henüz, şükürünü söyleyemeyeceğim. On binlercesinden birini söyleyemeyeceğim.”

Ol ħamr içmek sebebodin munça ma ‘şiyatka tūştiler. Kaçan kim kēçe boldı erse, kökke aşalım, tédiler erse, aşa bilmediler (NF: 255) “Şarap içmekten dolayı böyle günaha girdiler. Gece olunca göğşe yükselelim dedilerse de yükselemediler.”

1.1.3. u- “muktedir olmak” Tasvir Fiili

U- fiili, Eski Türkçede hem esas fiil hem de tasvir fiil olarak kullanılmıştır: *artatı udaçı érdi* “yıkıp bozabilir idi”. Korkmaz, *u-* “muktedir olmak” Uygur ve Karahanlı metinlerinde asıl anlamını tamamıyla kaybetmeden esas fiile iktidar nüansı veren bir yardımcı fiil olarak kullanıldığını da belirtir (1959: 109). Karahanlı Türkçesinde çoğunlukla *u-* fiiliyle olumsuz yeterlik şekilleri yapılırsa da tek tük olumlu yeterlik şekilleri de görülmektedir: *alumaz* “alamayabilir”, *baruğay* “gelebilirim”, *emleyümes* “tedavi edemez” (Güner, 2021: 393/94). Çağatay Türkçesinde Oğuz Türkçesinin etkisiyle *u-* fiili nadiren yeterlik bildiren tasvir fiil olarak kullanılır: *bulumas* “bulamaz”, *kéltürümes* “getiremez”, *bolumas* “olamaz” (Argunşah, 2013: 177/8).

Söz konusu fiil, Harezmi Türkçesinde de genellikle olumsuz yeterlik fiil yapısında kullanılmaktadır.

Eger bérġen alġan esen bolsalar / Bérilġen ne érse né kim bölseles / ‘İvaz bérmemişde alur ecnebī / Uruġdın alumas néçe kolsalar (MM: 40) “Eğer veren (ve) alan sağ ise verilen şey her ne ise karşılığını vermemişse yabancı biri alır, ne kadar isteseler de akrabadan (kimse) alamaz.”

Muħammed bu yawuk yerde turur. Bizge siħr kılıp turur, körümez biz tédi (NF: 16) “Muhammed bu yakın yerdedir. Bize mucize gösterir, göremeyiz dedi.”

Aydılar: bir nerse kılalıġ ol işni kılumasa uwtangay bizdin kétgey tédiler (KE: 48) “Söylediler: Bir şeyler yapalım, o işi yapamazsak utanacak (ve) bizden gidecek dediler.”

1.2. Tezlik, Çabukluk Bildiren Tasvir Fiilleri

Harezmi Türkçesinde tezlik, çabukluk bildiren tasvir fiilleri, zarf fiil ekli esas fiilden sonra gelen *bér-* “vermek”, *kél-* “gelmek”, *ķop-* “kalkmak”, *kör-* “görmek”, *sal-* “salmak, bırakmak” fiilleriyle oluşur. Bu birleşiklerdeki *ver-* yardımcı fiilinin görevi, esas fiildeki oluş ve kılışım tezlikle, ansızın, kolayca gerçekleştiğini bildiren tasvir fiilleri yapmaktır (Korkmaz, 2022: 714).

1.2.1. Bér- “vermek” Tasvir Fiili

Ber- “vermek” Orhun Türkçesinde esas fiil olarak kullanılmıştır: *sünġüşdüm bertim* BK G 7 (Tekin, 2016: 66) “Savaşım verdim”. Eski Uygur Türkçesinde *ber-* “vermek” fiili, esas fiilde belirtilen hareketin bir anda yapıldığını ifade eder şekilde tasvir fiil olarak da kullanılmıştır: *ayu*

béreyin “söyleyiveririm”, *boşayu bérzün* “kurtarıversin”, *nomlayu bérser* “vaaz ediverse” (Eraslan, 2012: 444). Karahanlı Türkçesinde -A veya -U zarf fiil eklerinden almış esas fiillerin *bér-* yardımcı fiiliyle birleşmesiyle tasvir fiil anlatımı oluşur: *aça bérdi* “açıverdi”, *bildürü bérse* “bildiriverse”, *kılu bérse érdi* “yapıverseydi” (Güner, 2021: 388). Kıpçak Türkçesinde *bér-* yardımcı fiil olarak, pekiştirme (intensif) ifade etmek için kullanılır: *aça bér-* “sırrını faş etmek, açıvermek”, *éte bér-* “edivermek” (Karamanlıoğlu, 2019: 149). Argunşah, tezlik fiilinin Çağatay Türkçesinde *bér-* yardımcı fiiliyle yapıldığını belirtir: *ala bérseñg* “alıversen”, *alıp bérdim* “alıverdim”, *kıçkıra bérdim* “bağırıverdim” (Argunşah, 2013: 178).

Tenğri ‘azza ve calla sañga rahmet ve bereket kapuğların aça bergey. Dostunğ şād bolğay, düşmānıñ kör bolğay. (HTFK: 122) “Yüce Tanrı sana rahmet ve bereket kapılarını açıverecek. Dostun şad olacak, düşmanların kör olacak.”

Üç ayakta neme keltürüp tuta bérdiler birinde süt yana birinde çakır birinde bal (M: 60) “Üç kadeh bir şey getirip (bana) tutuverdiler. Birinde süt yine birinde şarap, birinde bal.”

İlāhī tilekim meded yarı bir / Méni kıl müsülmān halāl loğma yér / Könğül ma ‘rifet nūri birle tolup / Tilimni kılu bér arığ sini tér (MM: 1) “Ey Allah’ım! İsteddiğim (senin) yardımındır. Beni (her zaman) helal lokma yiyen müslüman kıl. Gönlümü marifet nuru ile doldurup dilimi her daim seni anar kılıver.”

Tanğrı mashara kılganlarınğ cezāsı[nı bérür] anlar birle, tağı kıya bérür anlarını tãğilıklarında, mütehayyir bolurlar. (HTKT: 4) “Allah, alay edenlerin cezasını verir. Onlarla koyuverir. Onlar, isyan içerisinde şaşkın kalırlar.”

Ol ‘Arablar zekātını kabül kılmadılar tağı imāndın yüz ewürdüler érse, Abū Bekr razhu çerig ıda bérdi tağı anlarını helāk kıldılar. (NF: 69) “O Araplar, zekat (vermeyi) kabul etmediler ve imandan yüz çevirdiklerinde Ebu Bekir asker gönderiverdi ve onları helak etti.”

1.2.2. Kél- “gelmek” Tasvir Fiili

Orhun Türkçesinde *kél-* “gelmek” fiili esas fiil olarak kullanılmasının yanında zarf fiil ekli eylem zarfı + *kel-* yapısında eylemin sürüp gittiğini ya da gideceğini belirtir: *udu kel-* “ardı sıra gelmek, takip edip durmak”, *yüre kel-* “yürüyüp gelmek” (Tekin, 2016: 96). Eski Uygur Türkçesinde de *kel-* “gelmek”, esas fiilde belirtilen hareketin devamlı veya birdenbire yapıldığını ifade eder: *suka kelti* “geliverdi”, *kuwrānu kelmişler* “toplanmışlar” (Eraslan, 2012: 445). Karahanlı Türkçesinde de yardımcı fiil olarak *kél-*, tezlik, çabukluk ifade eden tasvir fiil oluşumunda yer alır: *ağa kelsü* “akıversin”, *saqu keldiler* “itiraf ettiler”, *udu kelgey* “takip edecek” (Güner, 2021: 387). Eckmann, Çağatay Türkçesinde zarf fiilli esas fiil ve *kél-* “gelmek” birleşiminin, daha önceki bir tarihten beri

devam eden bir hâl ve hareketi ifade ettiğini belirtir: *Türkke bola kélgendür* “Türlere ait olagelmıştır” (Eckmann, 2013: 115).

Hağ ta ‘âlâdın nuşrat keldi tedi erse, cümle muhacir ve enşâr yığılu keldiler inġen bodalarına inġreyü kelmiş tég, lebbeyke lebbeyke tég yığılu başladılar. (NF: 54) “Yüce Allah’tan yardım gelince bütün muhacir ve ensar yığılıverdiler, deve yavrularının inlemeleri gibi lebbeyk lebbeyk diyerek yığılmaya başladılar.”

Ewüp keldi uşol çimgenge Şirîn / Bu açığda bolup bî-çāra miskîn (HŞ: 114) “Şirin, o bahçeye aceleyle geldi. Çaresiz zavallı acılar içerisinde kaldı.”

Kaçan kim Mekke halkı mundağ āvāz eşittiler erse, cümle korkup ürküp yığılu keldiler tağı aydılar (NF: 12) “Bir zaman ki Mekke halkı böyle sesler işitince, hepsi korkup toplışıverdiler ve dediler:”

Ėmdi abuşka tağı oġlunu tecrube kılmak tiledi erdi. Ol hâlda ol kuş uça keldi erse, atası aydı (NF: 199) “Şimdi yaşlı adam da oġlunu tecrübe etmek istedi. O hâlde, o kuş uçuverince babası söyledi:”

Bir kün Peyġāmbēr ‘as minber üze huţba okıyurda Ĥasan tağı Ĥüseyin razhumā kirü keldiler, ékeġü tağı kızıl könglek keymiş erdiler (NF: 118) “Bir gün Peygamber aleyhisselam minber üzerinde hutbe okuyorken Hasan ve Hüseyin giriverdiler, her ikisi de kızıl renkte gömlek giymiş idiler.”

1.2.3. **Ķop-** “kalkmak” Tasvir Fiili

Ķop- “kalkmak” fiili, tarihî Türk lehçeleri içerisinde çoğunlukla esas fiil olarak kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde eserlerinde ise daha çok zarf fiilli esas fiil + *Ķop-* birleşimiyle tezlik, çabukluk bildiren tasvir fiili olarak kullanılmıştır.

Anda kédin saçını tuttu, kuğı tarttı, Ķoldaşlarını ündedi, tam tüpindin sekriyü Ķoptular, kılıç birle urdılar (KE: 328) “Ondan sonra saçını tuttu, aşağı çekti, arkadaşlarını çağırdı, aşağıdan fırlayıverdiler, kılıç ile vurdular.”

Yūsuf öz Ķarındaşlarınınġ küçin Ķuvvetin bilür erdi, kaçan olar öwkelese tüġleri öre kopup tonlarıdın öte çıkar erdi (KE: 137) “Yusuf, öz kardeşlerinin gücünü (ve) kuvvetini bilir idi, onlar öfkelense tüyleri dikiliverip elbiselerinden çıkar idi.”

Emîrū ‘l-mu`minîn ‘Alî razhu cümle yārānları birle bu ‘Āmirningġ söziġge ta ‘accub kıldılar tağı bakıp turdılar, ançağa tegi kim hüşinġa keldi tağı yığılayu Ķoptı tağı aydı (NF: 102) “Müminlerin halifesi Ali razhu bütün dostlarıyla Amir’in sözüne şaşırıp bakakaldılar, aklına geldi ve ağlayarak kalktı (şöyle) söyledi:”

1.2.4. **Kör-** “görmek” Tasvir Fiili

Eski Türkçeden beri esas fiil olarak kullanılan *kör-* “görmek” fiili, modal yardımcı fiil olarak da kullanılmıştır: *saklanı körgil* “saklanı gör (koru) !” (Gabain, 2007: 89). Güner, Karahanlı

Türkçesinde *kör-* fiilinin *-A* veya *-U* zarf fiil eki almış esas fiillerle birleşmesiyle tezlik fiillerinin oluştuğunu belirtir: *bağa kördi* “bakıverdi”, *sora körse* “soruverirsen”, *ğura kördüm* “kuruverdim” (2021: 392). Kıpçak Türkçesinde de “*fiil + zarf fiil eki + kör-*” yapısıyla tezlik fiil oluşturulmuştur: *ala kör-* “alıvermek”, *oza kör-* “geçivermek”, *sança kör-* “saplayıvermek” (Güner, 2020: 344). Çağatay Türkçesinde zarf fiil almış esas fiille birleşen *kör-* fiili tasvir fiil meydana getirir: *ğata körgil* “katılmaya bak”, *namāzğa çığa köreyin* “namaz kılmaya bakayım” (Eckmann, 2013: 115).

Özüñni butğa tapğanlarğa oğşat / Tapa kör ol butumnu ħile kıl but (HŞ: 88) “Kendini puta tapanlara benzet! Hile yaparak o putumu buluver.”

Tamāşā birle aw awlarda ol şāh / Sala kördi yıraqdın bağıtı nāğāh (HŞ: 73) “O Şah seyir ve avdayken ansızın baktı (ve) uzaktan (okunu) salıverdi.”

Ya nī kefāletniñ başı melāmet turur, ortası öküñç turur, āħiri tevvān turur. Kimerse inanmasa sınayü körsün (KE: 37) “Yani kefilliğin başı serzeniş, ortası pişmanlık, sonu da ziyandır. Kim (buna) inanmazsa sınayıversin.”

1.2.5. Sal- “salmak, bırakmak” Tasvir Fiilleri

Kök hâlinde geçişli bir fiildir. Esas fiil olarak ilk defa 11. yüzyılda Dîvānu Lügāti’t-Türk’te görülmektedir: *Ol manğa tonın saldı* “O bana elbiseyle işaret etti.” (Tan, 2010: 161). Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde esas fiile ek olarak tasvir fiil yapısında da kullanılmıştır: *ite sal-* “iterek sok” (Eckmann, 2013: 116).

Sēni iktülegeninğ üleşü saldı (ME: 49) “Seni Allah’ın yaratıverdi.”

Bir uluğ but bar erdi, balğanı kötrüp egniñge artaru saldı, füsüs tutup butğa aydı (KE: 55) “Bir büyük put vardı. Baltayı kaldırıp omzuna vuruverdi. Alay ederek puta dedi:”

Alıp şūratnı yırtıp saldılar tiz / Munı körmese kılğay tēyü parħiz (HŞ: 94) “Bunu görmesem perhiz yapacağım diyerek hemen resmini alıp yırtıverdiler.”

1.3. Süreklilik Bildiren Tasvir Fiilleri

Harezmi Türkçesinde süreklilik bildiren tasvir fiilleri, zarf fiilli esas fiilden sonra gelen *bar-* “varmak”, *kal-* “kalmak”, *oltur-/otur-* “oturmak”, *tur-* “durmak”, *yat-* “yatmak”, *yōri-* “yürümek” fiilleriyle oluşur. Süreklilik bildiren tasvir fiillerinde, yardımcı fiilin esas fiile kattığı anlam inceliği ve iki ayrı fiil şeklinin birleşme biçimine göre, bir oluş ve kılışım belirli bir zaman içinde yapıladurma, bir zamandan beri yapılagelme veya belirli bir durumda kalakalma gibi birtakım işlev ayrılıkları söz konusudur (Korkmaz, 2022: 716).

1.3.1. Bar- “varmak” Tasvir Fiili

Bar- “varmak, gitmek” fiili, Orhun Türkçesinde esas fiil olarak kullanılmasının yanında süreklilik bildiren tasvir fiil yapısında da kullanılmıştır: *eçim kagan uça bardı* “amcam hakan vefat etti/uçup gitti” (Tekin, 2016: 56). Eski Uygur Türkçesinde *bar-* fiiliyle oluşan tasvir fiili, esas fiilde belirtilen hareketin yapılmakta olduğunu veya yapılmaya koyunulduğunu ifade eder: *örü barırlar* “daima yükselirler”, *tilegeli izdegeli bardılar* “istemeye, izlemeye koyuldular” (Eraslan, 2012: 444). *Bar-* Karahanlı Türkçesinde de esas fiil olarak kullanılmasının yanında süreklilik ifade eden tasvir fiil olarak kullanılmıştır: *arta bargay* “artıverir”, *kéte bardı* “güçsüz düştü”, *udu barmağıl* “uyuverme” (Güner, 2021: 388). Güner, Kıpçak Türkçesinde *fiil + zarf-fiil eki+bar-* yapısında olan fiilleri yaklaşma fiilleri olarak inceleyerek şu örnekleri vermiştir: *sora bar-* “ziyaret etmek”, *tura bar-* “durmak, beklemek” (2020: 343). Erdem Uçar, Çağatay Türkçesinde *bar-* “varmak” fiilinin hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanıldığını belirterek *bar-* “varmak” yardımcı fiilinin asıl işlevinin esas fiilde ifade edilen oluş ve kılışın oluşum sürecini, devamlılığını bildirdiğini vurgular: *bağmay bardı* “kulak asmadı”, *tilenü bardı* “dilenirdi”, *hursend bolup barar érmış* “sevinirmiş” (2016: 32).

Bir kün bu tıltağ birle ékki yıgaç yér top ura bardılar, anda arığ tonlarını saldırlar, jende tonlar yaşurup keltürmiş érdiler, anı keydiler (KE: 253) “Bir gün bu bahane ile iki yıgaç mesafe top attılar, orada temiz elbiselerini bıraktılar, yırtık elbiseleri gizleyip getirmişlerdi, onları giydiler.”

Qayu aş kim burun hoş lezzeti bar / Toya barsanğ anıng ham ta`āmi kéter (HŞ: 166) “Hoş lezzeti olan hangi yemeği (yersen), doyduğunda onun lezzeti gider.”

Qalğanın moynumğa barça saldırlar / Yüzüm üzre sürep alıp bardılar (C: 117) “Kalanını boynuma bağladılar, yüzüstü sürerek götürdüler.”

Velikin kılıçlarını alu barıng ! tédi. (NF: 27) “Ama kılıçları alıp gidin/götürün ! dedi.”

Bu téngizniñ uluglukın Tenğri ta`ālādın özge heç kimerse bilmegey tép tédi basa andın aşıp barduk érse (M: 42) “Bu denizin büyüklüğünü yüce Allah’tan başka hiç kimse bilmeyecek dedi, sonra orayı aştık.”

1.3.2. Kal- “kalmak” Tasvir Fiili

Orhun Türkçesi döneminde esas fiil olarak kullanılan *kal-* “kalmak” fiili, Eski Uygur Türkçesinde tasvirî fiil yapısında esas fiilde belirtilen hareketin tamamen yapıldığını veya yapılmaya devam edildiğini ifade eder: *ötünüp ayıtıp qaltılar* “ricada bulundular”, *туру qaltı* “geride kaldı” (Eraslan, 2012: 445). Güner, Karahanlı Türkçesinde *kal-* fiilinin tasvir fiil yapısında süreklilik ifade ettiğini belirterek *körü qalsa* “görmüşse”, *туру qaldı* “kalıverdi” örneklerini verir (Güner, 2021: 387). Kıpçak Türkçesinde de *kal-* yardımcı fiili, tasvir fiil yapısında sürekliliği ifade eder: *baqa kal-* “bakakalmak”, *qata kal-* “katakalmak” (Güner, 2020: 345). Eckmann, Çağatay Türkçesinde zarf fiilli

esas fiil + *kal-* yapısıyla oluşmuş tasvir fiillerin bir hareketteki devamlılığa işaret ettiğini belirtir: *tura kaldı* “durup kaldı”, *bağa kaldı* “bakakaldı”, *kéle kaldı* “gelip durdu” (2013: 116).

Mi rāc bar erdi, ol kéçe ālem halkı üç yüz yıl uğıyu kaldılar, ol tünning uzunluğı ança erdi (KE: 312) “Mirac var idi, o gece insanoğlu üç yüz yıl uyuyakaldı, o gecenin uzunluğu işte bu kadar idi.”

Gehi taŋlap aning kır tég karağın / Bağa kalur körüp andāmi ağın (HŞ: 368) “Bazen (gözün) akı endamını görünce bakakalır (bazen de) onun kır yeşili gözleri gibi şaşırıp kalır.”

Oyğandım, bakar-men, Şafvān atlığ şahābaning hemīşe ādatı ol érđi kim çerigdin song yöriyür erdi, uyup kalđanlarını oyđatmak üçün tağı tüşgen neerselerni kötürmek üçün (NF: 288) “Uyandım, bakarım, Safvān isimli sahabenin (bir) ādeti şudur ki uyuyakalanları uyandırmak ve geride kalan eşyaları götürmek için daima ordudan sonra hareket ederdi.”

Eski kurumuş kaplar tewedin tüşüp kaldı ammā yaraştılar erse teweler ürktiler, sekriştiler, kaçtılar (KE: 329) “Eski kurumuş çanaklar deveden düşüp kaldı. Ama hazırlanınca develer ürktüler, sıçraştılar ve kaçtılar.”

1.3.3. Oltur-/Otur- “oturmak” Tasvir Fiili

Tarihî Türk lehçelerinde sıklıkla esas fiil olarak kullanılan *olur-/oltur-/otur-* “oturmak” fiili, Eski Türkçeden beri tasvir fiil olarak da kullanılmıştır: *çöküdü olur-* “iyice eğilmek, iki büklüm olmak” (Gabain, 2007, s. 90).

Kulağın tuttu eşitmek uçun, kulağ koydu eşitmekge çömeldi it, çömelü oturdu it (ME: 41/2) “Kulak verdi işitmek için kulak verdi duymak için çömeldi köpek, çömelip durur köpek.”

Öpüşü oynaşu olturdılar hoş / Kılı bir biringe taŋka tégi nüş (HŞ: 369) “Hoşça öpüşüp oynayıp dururlar, seher vaktine kadar birbirlerine kadeh sunarlar.”

Tağı yigirmi rahmatını Ka be camālinga bakıp olturđanlarđa rüzī kıldı, tép aydı (NF: 189) “Ve yirmi rahmetini Kābe’(nin) güzelliğine bakanlara kısmet etti diyerek söyledi:”

1.3.4. Tur- “durmak” Tasvir Fiili

Tur- “durmak” fiili, tarihî Türk lehçelerinde esas fiil olarak kullanılmasının yanında Eski Türkçeden beri tasvir fiili olarak da kullanılmıştır: *altayu tur-* “aldatıp durmak, aldatmayı ādet hāline getirmek” (Gabain, 2007: 90). Karahanlı Türkçesinde esas fiilin *-A*, *-U* ve *-(X)p* zarf fiil eki almış biçimleri üzerine *tur-* yardımcı fiilinin getirilmesiyle süreklilik fiili oluşur: *ağa turur* “akıp durur”, *bağa turur* “bakıp duran”, *kirü tur-* “giriver” (Güner, 2021: 386). Kıpçak Türkçesinde “*fiil + zarf fiil eki + tur-*” yapısıyla süreklilik tasvir fiili kullanılır: *kélip tur-* “geledurmak”, *olturup tur-* “oturup durmak”, *urup tur-* “vurup durmak” (Güner, 2020: 345). *Tur-* yardımcı fiili, Çağatay Türkçesinde de

esas fiile -A, -U ve -(X)p zarf fiil ekiyle bağlanarak esas fiildeki oluş ve kılışın devamlılığını bildirir (Eckmann, 2013: 116).

Yağılığını kördüm anı açuğun korktu andın eymenü turdı (ME: 53) “Düşmanlığı gördüm, açıkça korktu ondan çekinedurdu/çekindi.”

Bu têngiz hava üzre Têngri ta ‘âlânıng fermâni birle turup turur (M: 41/2) “Bu deniz hava üzerinde yüce Allah’ın izniyle durup durur/durur.”

Ṭâli ‘ing êvinġe kirip turur. Zinhâr saklanu turġıl (HTFK: 127) “Yıldızın evine girmiştir. Kesinlikle (kendini) sakınadur/sakın.”

Sözlemedim érse kaçıp turdular / Her biri bir gürzi birle urdular (C: 116) “Söylemeyince bağırıp durdular, her biri bir gürzle vurdular.”

Taķı men sańġa bir du ‘â öġretein, ol du ‘âni aytu turġıl, tédi érse, Yûsuf peygâmbâr aydı (NF: 248) “Ben sana bir dua öğreteyim, o duayı söyleyedur deyince Yusuf peygamber dedi:”

1.3.5. Yat- “yatmak” Tasvir Fiili

Yat- “yatmak” fiili, Eski Türkçeden beri hem esas fiil hem de tasvir fiil olarak kullanılır: *ölgâli yat-* “hemen ölecek durumda olmak, ölecek olmak” (Gabain, 2007: 91). Eraslan, Eski Uygur Türkçesinde tasvir fiil olarak kullanılan *yat-* “yatmak” yardımcı fiilinin esas fiilde belirtilen hareketin yapılmak üzere olduğunu ifade eder: *suna yatdı* “sundu”, *ölgeli yatur erdi* “ölmek üzere idi” (2012: 448).

Namâz rûze meńġ hem rûkû ü sücûd / Huzûrunġ yipek aġ üyük tig vücûd / Vücûd içre kirip busup yatmasa / Asıġ kılmâs ol bil sücûd birle cûd (MM: 52) “Namaz, oruç, ezan, rûkû ve secde beyaz ipekten bir ağ gibi huzurundadır. Secde ve cömertlik vücudun içine gizlenmese, fayda etmez, (böyle) bil !”

Ėmdi tamuġ otı ġalıp turur, her ayna ol taķı kelġüsü turur, anıġġ ġarġısı bolġusu turur, tęp ġaķıru yatur. (NF: 96) “Şimdi cehennem ateşi kalmıştır, her Cuma günü o da gelecektir, onun lâneti olacaktır deyip bağırıp durur.”

Sa ‘îd ibnü Cebîr namâz kıllur, üzesinde nûr zâhir bolmuş, bir ġarafı kökde turur taķı bir ġarafı Sa ‘îd ibnü Cebîr üzesinde turur taķı arslanlar taķı öńġin yırtġan cânvarlar kelip tört yanında baķıp yaturlar. (NF, s. 239) “Namaz kılan Said ibni Cebir’in üzerinde nur görünmüş, bir tarafı göktedir ve diğer bir tarafı da Said ibni Cebir’in üzerindedir, aslanlar ve diğer yırtıcı hayvanlar gelip (onun) dört bir tarafına bakınırlar.”

1.3.6. Yöri- “yürümek” Tasvir Fiili

Eski Türkçede bu fiil *yori-* şeklinde kullanılmaktaydı. Sürekliliği ifade etmek *yor-* fiilinin üzerine şu an pek kullanılmayan fiilden fiil yapma eki *-ı*'nın getirilmesiyle oluşturulmuştur (Tan, 2010: 112). *Yori-* fiilinin, Eski Türkçeden beri çoğunlukla esas fiil olmak üzere tasvir fiil kullanımına da rastlanmaktadır. Gabain, Eski Türkçede tasvir fiil olarak *yür-* yardımcı fiiline *yatıp yür-* “yatmayı âdet hâline getirmek, yatıp durmak” örneğini verir (2007: 91). Eski Uygur Türkçesinde tasvir fiil olarak *yori-* esas fiilde belirtilen hareketin devam ettiğini belirtir: *örtenü yala yoriyurlar* “Alev alev yanarak yürürler.” (Eraslan, 2012: 448). Kıpçak Türkçesinde *yöri-* fiili, “*fil + zarf fiil eki + yüri-/yürü-*” yapısında süreklilik ifade eder: *kaçıp yüri-* “(sürekli) kaçmak”, *ok kötürüp yürü-* “(sürekli) ok taşımak, iyi okçu olmak” (Güner, 2020: 345). Çağatay Türkçesi metinlerinde *yür-* ve *yörü-* şekillerinde görülen bu fiil, esas fiile *-p* zarf fiil ekiyle bağlanarak esas fiildeki oluş ve kılışım âdet hâline geldiğine işaret eder (Erdem Uçar, 2016: 43).

Yaşura bardı yuvalandı küvenü yörüdi (ME: 79) “Gizlendi, yuvarlandı, öğünüp durdu.”

Yâ Resûlallâhi, nefsim yana aytur kim bu dünyânı terk kılğul, seyyâhlık kılğul, ‘âlamnu keze yörigil (NF: 181) “Ya Resüllullah, yine nefsim der ki bu dünyayı terk et, yolculuk et, kâinatı gez/gezip dur.”

Tağı keldi iling yırakrağındın erî, iwe yörüyür, aydı (HTKT: 245) “O, şehrin uzağından geldi, acele etmektedir, dedi:”

Mürsel erdi Mevlîğa ol mengü yaşap yörüyür / Tağ tenğizde seyr eter tirig turur ol hem tağı (KE: s. 225) “O Mevla’ya peygamber idi ebedî yaşamaktadır, diridir, dağ (ve) denizde seyrederek.”

1.4. Yaklaşma Bildiren Tasvir Fiilleri

Harezmi Türkçesinde zarf fiilli esas fiilden sonra gelen *yaz-* “yaklaşmak” fiili yaklaşma bildiren tasvir fiillerini oluşturur. Bu tasvir fiili, esas fiildeki oluş ve kılışa “az kalsın gerçekleşecek olma, gerçekleşmeye çok yaklaşmış olma” gibi bir anlam inceliği katmaktadır (Korkmaz, 2022: 724).

1.4.1. Yaz- “yaklaşmak” Tasvir Fiili

Ediskun, yaklaşma fiilleri içerisinde zikrettiği *yaz-* tasvir fiilinin Eski Türkçede kullanılan “yanılmak, ok hedefini şaşırarak, hata etmek” anlamlarına gelen *yaz-* mastarı, ya da “meylettirmek, meylettirmek” anlamlarına gelen *yay-* fiilinden geldiğini görüşünü benimser (2017: 235/6). Korkmaz da esas fiilin *-A* zarf fiil biçimi üzerine *yaz-* tasvir fiilinin getirilmesi ile oluşan yaklaşma fiillerinin, Eski Türkçenin “yanılmak, hata etmek, günah işlemek” anlamlarındaki esas fiilinin zamanla sözlük anlamından kayarak bir tasvir fiiline dönüşmesi ile oluştuğunu belirtir (2022: 724). Karahanlı Türkçesinde *-A*, *-U* zarf fiil biçimi üzerine *yaz-* tasvir fiilinin getirilmesiyle yaklaşma fiilleri oluşur: *päre päre bolu yazar* “parça parça olur”, *kapı yazar* “neredeyse kapıverecek”, *sinğrümeyü yazar* “yutmaya çalışır” (Güner, 2021: 397). Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesinde kullanılan “*fil + zarf fiil + yaz-*” tasvir fiil yapısının, esas fiilin gösterdiği anlama yaklaşmayı veya o işin, hareketin

gerçekleşmesine ramak kaldığını ifade eder: *köre yaz-, öle yaz-, tura yaz-* (2019: 150). Çağatay Türkçesinde zarf fiilli esas fiile gelen *yaz-* tasvir fiili “kaçırmak, başaramamak, yanılmak; yapmaya yaklaşmak; gerçekleştirmek üzere olmak” anlamı katar: *ğark bola yazdı* “boğuluyordu”, *örtene yazdı* “yanıyordu” (Eckmann, 2013: 116).

Usı entikti yıqlu yazdı töndi / Özin ‘ayyârlık ét<t>i sézdi tédi (HŞ: 308) “Akli başından gitti, yıkıla yazdı, döndü, kendisi hilekârlık yaptı, sezdi (ve) dedi.”

Tağı ol yüksek, uluğ. Yarılı yazar kök, üstünlerindin. (HTKT, s. 270) “Ve O, yüce ve büyüktür. Gök (onların) üstlerine neredeyse yarılacak.”

Tağı yawuğ boldılar öldürü méni, ya ‘nî öldürü yazdılar. (HTKT: 89) “Beni öldürmek için yaklaştılar, yani (beni) öldüre yazdılar.”

Tağı Tangrı kapsağan turur kâfirlerni. Yawuğ bolur yıldırım kapar, ya ‘nî kapa yazar közlerini. (HTKT: 5) “Ve Allah, kâfirleri kuşatır. Yaklaşır, yıldırım düşer, yani (onların) gözlerini alır/kapar.”

1.5. Başlama Bildiren Tasvir Fiilleri

Harezmi Türkçesinde zarf fiilli esas fiilden sonra gelen *başla-* “başlamak” fiili, başlama bildiren tasvir fiillerini oluşturur. Bu fiiller esas fiildeki hareketin başlangıcını bildiren tasvir fiilleridir (Erdem Uçar, 2016: 46).

1.5.1. Başla- “başlamak” Tasvir Fiili

Başla- fiili, Eski Türkçede esas fiil olarak kullanılmasının yanında tasvir fiili olarak da kullanılmıştır: *virxar etgâli başla-* “manastır kurmaya başlamak” (Erdal, 2004: 410) (Tan, 2010: 78). *Başla-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılmaya başlaması Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir: *bilip başla-* “bilmeye, anlamaya başlamak”, *yığlayu başladı* “ağlamaya başladı” (Erdem Uçar, 2016: 46). Çağatay Türkçesinde zarf fiil almış esas fiille, *başla-* fiilinin birleşmesiyle oluşur: *saça başladı* “saçmaya başladı”, *akara başladı* “ağarmaya başladı” (Eckmann, 2013: 115).

Cebrâyil mañga ayıttı yörügil yokarı aşgul tép ol zaman Musa yığlayu başladı (M: 53) “Cebrail bana yürü, yukarıyı aş deyince o zaman Musa ağlamaya başladı.”

Valî bérk tutmuş érdi ‘ışk étegin / Yana sözleyü başladı ol but-ı çîn (HŞ: 102) “Aşk eteğini sıkıca tutmuştu, o Çin güzeli yine konuşmaya başladı.”

Andın song çıkar<ur> anıng birle ekinni, körklüg hey`etleri rengleri. Andın song kuwaru başlayur, körer sen anı sarğarmuş (HTKT: 258) “Ondan sonra onunla birlikte güzel görünüşlü, renkli ekinleri çıkarır. Solmaya başlıyor, onu sararmış görürsün.”

Bu hâlnı mundağ kördüm érse, könglüm hasta ve bezmân boldı, yığlayu başladım, tédi (NF: 123) “Bu durumu böylece görünce gönlüm hasta ve incinmiş oldu, ağlamaya başladım dedi.”

Ol taht üze Cebrâ`il oturmuş, yüzi kün tég komıyur. Kördüm érse, kõnglümke yana kórkuğ kirdi, titreyü başladım. (NF: 7) “O taht üzerine Cebrail oturmuş, yüzü gün gibi parlıyor. (Onu) görünce gönlüme korku girdi, titremeye başladım.”

1.6. Bitme Bildiren Tasvir Fiilleri

Harezmi Türkçesinde zarf fiilli esas fiilden sonra gelen *qod-/qoy-* “koymak, bırakmak” bitme bildiren tasvir fiillerini oluşturur. Bu tasvir fiili, esas fiildeki oluş ve kılışın sona erdiğini, tamamlandığını ifade eder (Erdem Uçar, 2016: 49).

1.6.1. *Qod-/Qoy-* “koymak, bırakmak” Tasvir Fiili

Eski Türkçeden beri hem esas fiil hem de tasvir fiil olarak kullanılmıştır: *nomlap qod-* “esaslı vazetmek, vazedip koymak” (Gabain, 2007: 91). Eraslan, Eski Uygur Türkçesinde *qod-* fiilinin tasvir fiili olarak esas fiilde belirtilen hareketin esaslı bir şekilde yapıldığını ifade ettiğini belirtir: *alıp qodtu* “tamamen aldı” (2012: 446). Güner, Kıpçak Türkçesinde “*fiil + zarf fiil + qoy-*” yapısını tezlik fiil grubu içerisinde inceler: *asa qoy-* “asıvermek”, *tike qoy-* “ekivermek” (2020: 344). Çağatay Türkçesinde *qoy-* fiili, esas fiile *-A*, *-y*, *-p* zarf fiil ekleriyle gelerek esas fiildeki oluş ve kılışın sona erdiğini, tamamlandığını ifade eder: *sebt kılp qoymışlar* “yazmışlar”, *tola qoydı* “doldurdu” (Erdem Uçar, 2016: 49).

Köçnük topraq biri biringe dayayu qoydı yığaqlarnı ürküdü qodı anğa dildi (ME: 44) “Devrilmiş toprak birbirine tamamen dayandı, ağaçları ürküttü ona dilimledi.”

Dıvlerni ve perılerni tutup anlarqa sorup kamuğını kitābke bitip qoymışlar (HTFK: 103) “Cinleri ve perileri yakalayıp onlara sorup hepsini kitaba kaydetmişler.”

Bérip topraqnı yélge otqa suw qoy / Ölüm kélgüsinge öngdin ölip qoy (HŞ: 144) “Toprağı rüzgâra verip ateşe su dök, ölüm gelmeden önce (dünyayı) tamamen bırak.”

Sonuç

Tasvir fiil yapılarının değerlendirilmelerine bakıldığında, bu yapıların birleşik fiiller üzerine yapılan çalışmaların içine dahil edildiği görülmektedir. Birleşik fiil, bir isim ya da fiilimsiye bir yardımcı fiilin eklenmesiyle oluşur. Birleşme süreciyle oluşan bu yapılar da birleşerek anlamsal içerikleri bakımından kalıplaşabilir. Buna ek olarak, tasvir fiil yapıları, bir ana fiilin bir zarf fiil eki ve tasvir fiili ile birleşmesiyle oluşturulur. Bu tür yapılarda, birincil anlam zarf-fiil eki almış birinci fiil tarafından aktarılırken, ikinci fiil ya da tasvir fiil, eylemin gerçekleştirilme biçimine ilişkin yeterlik, tezlik, çabukluk, süreklilik, yaklaşma, başlama ve bitme gibi yönleri de içeren ek ayrıntılar sağlar. Bu çalışmada Harezmi Türkçesi metinlerinde kullanılan tasvir fiil yapıları tespit edilmiş ve altı kategoride sınıflandırılmıştır. Yeterlilik bildiren tasvir fiilleri *al-*, *bil-* ve *u-*’tır. Tezlik ve çabukluk

bildiren tasvir fiilleri bér-, kél-, qop-, kör- ve sal-'tır. Süreklilik bildiren tasvir fiilleri bar-, kal-, oltur/otur-, tur-, yat- ve yöri-'tir. Yaklaşma bildiren tasvir fiili yaz-'tır. Başlamayı belirten tasvir fiili başla-'tır. Bitirmeyi belirten tasvir fiili ise qod-/qoy-'tır.

Kaynakça

- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi – Altınordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgegil, M. K. (2014). *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- C: Toker, M., Uygun, M. (2020). *Hüsam Kâtip – Cümçüme-nâme*. Konya: Palet Yayınları.
- Eckmann, J. (2013). *Çağatayca El Kitabı*, (Çeviren: Günay Karaağaç). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Eckmann, J. (2014). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayıma Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ediskun, H. (2017). *Yeni Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar Of Old Turkic*. Leiden, Boston: Brill.
- Erdem Uçar, F. M. (2016). Çağatay Türkçesinde Tasvir Fiilleri. *Türkbilig Dergisi*, 2016/32: 21-56.
- Ergin, M. (2011). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Dağıtım.
- Gabain, A.von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, G. (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, G. (2021). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HŞ: Demirci, Ü. Ö. (2021). *Kutb'un Husrav u Şir'in'i*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- HTFK: Onur, S. (2022). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- HTKT: Sağol, G. (1993). *An Inter-Linear Translation Of The Qur'an Into Khwarazm Turkish*. Harvard: Harvard University.
- Karamanlıoğlu, A. F. (2019). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- KE: Ata, A. (1997). *Kıṣaṣü'l-Enbiyā*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1959). Türkiye Türkçesinde “İktidar” ve “İmkân” Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, c.:7/107, 107-124.
- Korkmaz, Z. (2022). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- M: Mert, A. (2023). *Uygur Harfli Mi'râc-Nâme*. Konya: Palet Yayınları.
- ME: Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MM: Karamanlıoğlu, A. F. (2006). *Mu'înü'l-Mürîd*. İstanbul: Beşir Kitabevi.
- NF: Tezcan, S., Zülfiḳar, H., Ata, A. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tan, A. (2010). *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.